

Monografies

Antiga arquitectura industrial per a la ciutat contemporània

Josep Maria Montaner. Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona (ETSAB) – Universitat Politècnica de Catalunya (UPC)

Una part dels recintes industrials que han sobreviscut a Barcelona s'han dedicat, o està previst que es dediquin, a diverses activitats socials, culturals, educatives o econòmiques. Aquest article es dedica a explicar com aquestes transformacions s'han pogut dur a terme gràcies a les característiques de l'arquitectura industrial, capaç d'allotjar una gran diversitat de nous usos.

Característiques de l'arquitectura industrial

A les grans possibilitats de transformació hi contribueixen les mateixes característiques de l'arquitectura industrial: estratègicament ben situada, a prop de les vies de connexió i de les fonts d'obtenció d'energia, formant un sistema d'edificis i espais oberts, amb els interiors diàfans i flexibles, definits per estructures de planta lliure, que deixen la màxima llibertat d'ús, amb moltes possibilitats d'integrar el creixement. L'arquitectura fabril té unes característiques que n'afavoreixen la reutilització: es basa en un espai diàfan i amb llum natural, de fàcil control visual, que afavoreix l'adopció de nous usos; és capaç d'integrar les innovacions tecnològiques, perquè va ser pensat per a absorbir transformacions contínues; i l'establiment clar dels nuclis de comunicació vertical permet la implementació de noves escales públiques, d'incendis o de seguretat, d'ascensors i de muntacàrregues.

D'altra banda, hem de tenir en compte que hi ha diverses solucions

espacials de fàbriques relacionades amb els processos de fabricació de cada sector. Per exemple, a una farinera li cal una estructura vertical, de superposició de pisos, relacionada amb el procés de fabricació seguint la llei de la gravetat. Una fàbrica tèxtil és adequat que també sigui vertical, amb planta lliure i fileres de columnes de ferro fos, una fàbrica de pisos per així poder aprofitar al màxim la força tramesa pels embarrats des de les turbines. A una fàbrica siderúrgica li convé disposar d'una estructura horitzontal de grans naus, per afavorir la cadena de muntatge, els ponts grua i els moviments de peces pesades; per això ha de ser resolta segons el sistema d'addició de naus. La construcció naval i de vehicles també es realitza seguint la juxtaposició de naus. Una central elèctrica consisteix en un contenidor de planta lliure i gran alçària. Una bòvila destaca pels seus forns i altes xemeneies. Les adoberies se situen en filera i alçada seguint la línia del riu, etc.

Per aquestes raons hi ha també unes possibles relacions idònies entre el tipus de fàbrica —vertical, de naus, sistema d'edificis, etc.— i els nous programes que s'hi poden adaptar.

Patrimoni desaparegut

No podem oblidar que, des del punt de vista contemporani i imprescindible de la sostenibilitat, tenint l'arquitectura industrial tan demostrades capacitats de transformació, intrínseques a les seves formes, ha significat un atac al medi enderrocar-les per a construir de nou.

En aquest sentit, abans de parlar dels edificis i conjunts rehabilitats, hem de recordar alguns dels molts casos en què aquests han desaparegut, sense gaire justificació. És cert que no tot el teixit industrial de Barcelona, tan predominant, es podia salvar, però hi ha hagut enderrocs que han ocasionat pèrdues incalculables, com els Docks projectats per Elias Rogent al Poblenou o com el gran conjunt de La Maquinista, enderrocat totalment per a fer un gran centre comercial que s'hauria pogut incloure perfectament dins de les naus existents.

Pel que fa als Docks projectats per Rogent, no oblidem que l'arquitectura de la segona meitat del segle XIX a Catalunya havia desenvolupat amplament la tècnica de les grans voltes de maó pla, que posteriorment es fusionaria en el Modernisme amb la reinterpretació dels arcs diafragmàtics gòtics. Els Docks d'Elias Rogent al Poblenou i la Fàbrica Casarramona a Barcelona, de Josep Puig i Cadafalch, en serien exemples pioners.

En aquesta evolució, una figura clau va ser el mestre d'obres i arquitecte d'origen valencià Rafael Guastavino i Moreno (1842-1908), que va estudiar a l'Escola Especial de Mestres d'Obres de Barcelona, considerant-se ell mateix deixeble directe d'Elias Rogent i de Joan Torras i Guardiola, i que va realitzar, durant els anys que va viure a Barcelona, obres com la Fàbrica Batlló al carrer del Comte d'Urgell (1870-1875), amb les seves naus i la seva xemeneia. Quan ja

vivia a Nova York, va projectar a Catalunya l'espectacular fàbrica de ciment Asland a Castellar de n'Hug (1900-1904), exemple paradigmàtic de la solució de fàbrica esglaonada o en cascada.

La volta catalana havia partit de la transformació d'una tècnica medieval local, utilitzada per primera vegada al Rosselló com a sistema constructiu contra incendis, i que des d'allí es va estendre cap al Llenguadoc, la Provença i Catalunya. Al segle XVIII, la tractadística tècnica francesa va adoptar aquest sistema constructiu de voltes de maó de pla, essencialment mediterrani. Podríem dir que quan la volta catalana assolix la voluntat d'arribar a les seves màximes dimensions se situa en el lloc central de l'arquitectura a Catalunya, des del Modernisme fins a l'arquitectura moderna, i es converteix en la tècnica constructiva més transmesa pels catalans al panorama internacional. Per tant, aquesta tècnica catalana d'origen medieval es va anar transformant quan va voler arribar a les grans amplades de les voltes de les arquitectures modernistes, des dels citats Docks al Poblenou d'Elias Rogent o les estructures de Rafael Guastavino, passant per obres dels arquitectes moderns catalans Josep Lluís Sert i Antoni Bonet Castellana fins a les del mestre Le Corbusier i de l'uruguaià Eladio Dieste.

Rehabilitacions pioneres

En la direcció de la rehabilitació, hi ha una sèrie d'obres històriques ja realitzades i consolidades. La més pionera

va ser la Fàbrica Batlló, convertida en Escola Industrial i seu de la Diputació de Barcelona. Aquesta fàbrica, tal com hem dit, projectada per l'arquitecte Rafael Guastavino i Moreno entre el 1868 i el 1869, es coneixia pel nom de «Vapor Batlló» i tancà les portes l'any 1895. L'any 1906 fou comprada per la Mancomunitat de Catalunya i des del 1910 es convertí en Escola Industrial, funció que encara avui es conserva. L'autor desenvolupà en el projecte del «Vapor Batlló» la teoria i la pràctica del que seria l'arquitectura industrial catalana en les dècades següents. El conjunt va tenir diverses modificacions, de les quals podem destacar les fetes entre els anys 1927 i 1934 per l'arquitecte modernista Joan Rubió i Bellver.

Del gran conjunt fabril original podem contemplar avui alguns elements destacables: la xemeneia, de 70 metres d'alçada i de planta octogonal, destinada a evacuar els fums produïts per la màquina de vapor de la fàbrica; l'edifici de filatures o del rellotge, a l'esquerra de la porta d'entrada, de planta baixa i quatre pisos, que encara conserva la seva estructura original amb columnes, bigues de ferro i voltes de maó; i la sala de tissatge, una planta soterrani situada per sota de l'actual escola d'Enginyeria Tècnica, que conté 336 columnes, o també la Residència d'Estudiants i la Capella.

De les intervencions contemporànies hi destaca la realitzada el 1989 a l'Edifici del Rellotge, sota la direcció de Joan Margarit, Carles Buxadé i Josep Gómez Serrano; i la remodelació dels

laboratoris de química i física de l'Escola Universitària d'Enginyeria Tècnica Industrial de Barcelona (1997), de Josep Samsó, Francesc Albardané i Guillem Marroig.

Dos exemples de rehabilitació, també ja històrics, són la Central Catalana d'Electricitat, a l'avinguda de Vilanova, i La Sedeta, a l'Eixample, tocant al barri de Gràcia.

La Central Catalana d'Electricitat va deixar de ser productora d'electricitat el 1919, per passar a convertir-se en estació transformadora fins l'any 1977. El 1980, la nova empresa propietària –Hidroelèctrica de Catalunya– encarregà la rehabilitació de l'edifici per convertir-lo en seu d'oficines i atenció al públic. Ha estat d'aquesta manera que l'edifici de Pere Falqués s'ha convertit en un exemple interessant de rehabilitació del patrimoni arquitectònic dins de la nostra ciutat.

El projecte de Pere Falqués constava d'un edifici, originàriament dedicat a habitatges d'empleats i a oficines, que ocupa la major part del xamfrà i té façana al carrer Roger de Flor; dues naus paral·leles, una com a sala de màquines (la que dona a l'avinguda Vilanova) i l'altra, la de dins, dedicada a altres activitats per a la producció d'electricitat; i una xemeneia de 60 metres d'alçada que fou enderrocada l'any 1961. Tanmateix, allò que avui podem veure és producte de l'acurada rehabilitació realitzada entre el 1977 i el 1980 i dirigida per Antoni Torra, José Miguel Sanz i Antoni Lozoya.

I «La Sedeta», una fàbrica de teixits de llana de la casa Pujol i Casacuberta, edificada entre el 1895 i el 1900, que va ser salvada i reconvertida arran de les reivindicacions veïnals. Aquesta reivindicació forma part dels moviments socials urbans que van caracteritzar fortament la Barcelona dels anys setanta, reclamant espais verds, escoles públiques i la revalorització del patrimoni. D'aquesta manera, l'edifici fabril, obert com a fàbrica fins al 1953, fou rehabilitat l'any 1982, segons projecte de Ricard Fayos, Pere Giol, Ferran Llistosella i Xavier Llistosella, i avui acull diversos centres d'ensenyament i el centre cívic del barri. L'actual utilització de «La Sedeta», que també acull un parc públic a l'interior, ens ha de servir de referència per veure la gran quantitat de possibilitats d'un espai industrial rehabilitat dins una gran ciutat com Barcelona.

Intervencions contemporànies

Avui podem gaudir també d'una sèrie d'intervencions fetes ja fa alguns anys per a reconvertir arquitectures industrials representatives del modernisme català en centres d'art.

Una d'elles és la Fàbrica de filats de Casimir Casarramona, un dels conjunts fabrils més interessants a Catalunya, fet tot amb fàbrica de maó i cobert amb voltes gegants de maó pla, que s'han conservat. Avui s'ha convertit en centre d'exposicions de la Fundació La Caixa, el Centre Cultural CaixaFòrum, inaugurat el 2001.

L'altre és l'Editorial Montaner i Simón, de Lluís Domènech i Montaner, transformada en la Fundació Antoni Tàpies segons dues fases ben diferents. La primera projectada per Roser Amadó i Lluís Domènech, entre els anys 1985-1990; i la segona duta a terme molt recentment sota la direcció d'Iñaki Ábalos i Renata Sentkiewicz.

Hi ha també una sèrie d'obres més recents, com Ca l'Aranyó (1872), una fàbrica tèxtil de total influència britànica, fundada per Claudi Aranyó i Aranyó amb patent de la firma Prince Smith and Son, i defensada durant anys perquè no s'enderroqués i que, al final, s'ha convertit en el Campus Audiovisual dins de la Universitat Pompeu Fabra (2003-2007), segons projecte d'Antoni Vilanova, Eduard Simó, Josep Benedito i Ramon Valls.

A les proximitats de Ca l'Aranyó, tocant a la plaça de les Glòries, hi ha una altra intervenció anterior: la reconversió de la Farinera del Clot, l'antiga farinera de Sant Jaume, obra del 1908 de Josep Maria Pericas, en centre cívic, cultural i docent del barri (1997-1999), segons projecte de Carles Sanfeliu i Josie Abascal.

I a prop de la Diagonal, una antiga nau de Can Jaumandreu s'ha reconvertit en Centre de Formació segons projecte de Núria Monfort (2002), mentre les altres dues van ser enderrocades perquè Josep Llinás fes el projecte de dues naus de nova planta, això sí, inspirades en l'arquitectura fabril.

Una altra de les intervencions ja consolidades va ser la transformació de Can Felipa en centre cívic del Poblenou, segons un projecte de Josep Lluís Mateo, que ha esdevingut un potent focus social per al barri i que ha permès que, almenys, es conservés una de les peces claus de la història del barri.

I un altre exemple recent, en la mateixa àrea del 22@, a prop de la plaça de les Glòries, és la reconversió de la fàbrica de Can Framis en espai expositiu de la Fundació Vila Casas (2007-2009), segons projecte de Jordi Badia (BAAS, Badia i Associats). La forma en U de les naus ha potenciat la configuració d'un pati d'accés, juntament amb un jardí públic.

Al Poblenou i a Ciutat Vella, especialment, destaca la reconversió d'algunes antigues fàbriques en habitatges, gairebé sempre desenvolupant la tipologia de *loft*, com és el cas del Vapor Lull, la seu de l'antiga empresa de productes químics Massó i Cía, Societat Colectiva, remodelada per Cristian Cirici i Carles Bassó entre el 1996 i el 1997.

Un exemple de reconversió d'un edifici d'un conjunt fabril en model d'arquitectura sostenible és la denominada Fàbrica del Sol a la Barceloneta, que s'ha instal·lat rehabilitant les antigues oficines del gran conjunt de la Fàbrica de Gas, de la qual, com en altres casos de gasiveria, només n'ha quedat la torre de les aigües, l'estructura metàl·lica dels dipòsits i aquest petit edifici. La reconversió l'ha feta l'arquitecte Antoni Solanas, valoritzant l'obra de l'arquitecte

te que va fer tot el conjunt fabril, Josep Domènech i Estapà. La fàbrica de gas va ser tot un símbol de la introducció de l'enllumenat de gas a Catalunya al llarg del segle XIX, el gran creixement del qual es va produir entre el 1893 i el 1909, quan es va projectar el conjunt que va arribar dempeus fins que es va tancar, el 1989.

I una de les iniciatives més representatives de la societat civil va ser reconvertir la Nau Ivanow a la Sagrera, una nau projectada i edificada entre el 1959 i el 1967, en la Fundació Sagrera, que serveix d'arxiu, acull molt diverses iniciatives culturals del barri i és també un espai de creació, sota l'impuls de l'arquitecte Xavier Basiana, que va ser qui la va restaurar el 1997.

Les fàbriques de creació

El 2006, l'Ajuntament de Barcelona, des de les iniciatives de l'Institut de Cultura de Barcelona (ICUB), va iniciar una brillant i trascendental idea, la de reconvertir algunes antigues fàbriques i recintes en centres per a les arts i la creació. Això té un precedent en Hangar, que durant anys ha estat centre de creació i residència d'artistes dins del conjunt de Can Ricart. La xarxa de les fàbriques de la creació estén aquesta idea a més barris de Barcelona i a més tipologies, més enllà de l'antiga arquitectura fabril.

Fins i tot un dels edificis escollits, amb molta clarividència, ha estat el Canòdrom de la Meridiana, una estructura preciosa, oberta i lleugera

projectada per Antoni Bonet Castellana el 1962, amb la col·laboració de Josep Puig Torné, que s'està reconvertint en un Centre d'Arts, dins de la xarxa de les fàbriques de les arts, segons projecte de Xavier Monteys, i que s'inaugurarà el 2011.

Un altre cas és l'antic i gran conjunt industrial de la Fabra i Coats a Sant Andreu, fundada el 1843 en els moments d'eufòria de la indústria del cotó, de la qual ja es va refer una petita part, transformada en centre cívic (2001-2002) segons projecte de Moisés Gallego, Tomás Morató i Jaume Arderiu, que s'anirà refent per fases i que mentre no estigui acabada en la seva rehabilitació serà cedida temporalment a alguna societat de comissaris o artistes.

O l'antiga fàbrica de moneda de La Seca, al barri de la Ribera, un edifici del segle XIII, que es va dedicar a encunyar moneda entre el 1441 i el 1849, que està en procés de transformació en un nou espai escènic, de producció i difusió teatral, i que estarà gestionat pels responsables del Brossa Espai Escènic, avui amb seu a la plaça Allada i Vermell.

Un cas pendent de transformació és La Escocesa, també al Poblenou i que ja feia anys era seu de molts artistes. La Escocesa forma part del sistema industrial de proximitat de Can Ricart, l'Oliva Artés, i Ca l'Alier. Per la seva mateixa història és, provisionalment, un Centre de Creació, amb artistes residents, que continua amb la tradició d'autogestió de l'espai i que fins a la realització de

les obres gestiona Cooperativa de Ideas. La Escocesa també formarà part del projecte municipal de les Fàbriques de Creació, dins del Pla Estratègic de Cultura de Barcelona 2006.

La llista no s'acaba aquí, ja que també està previst que el graner de l'illa Philips a la Zona Franca passi a formar part de la xarxa.

D'altres conjunts industrials pendents

Les obres més recents o pendents se situen en els barris eminentment d'història industrial, com el Poblenou, Sant Andreu i Sants.

Al Poblenou, on el 2009 es va inaugurar la reconversió d'una part de Can Saladrigues, contigu a la Rambla, en centre d'interpretació i biblioteca, ha engegat el projecte de rehabilitació de la fàbrica Oliva Artés. Després d'una dècada de projectes frustrats de reutilització per a nous usos —entre ells el no realitzat Museu d'Arquitectura del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya— l'Oliva Artés passarà a ser una seu del Museu d'Història de Barcelona, segons projecte de Jordi Badia (BAAS), que va guanyar el concurs el 2008 i que es realitzarà entre el 2010 i el 2012, amb un pressupost de 9 milions d'euros i una superfície de 2.300 metres quadrats. El seu contingut es dedicarà a explicar i reflexionar des de la Barcelona contemporània sobre com s'han modernitzat les ciutats europees.

Per concloure, cal comentar els dos grans conjunts industrials que queden

a Barcelona i que estan pendents de la rehabilitació d'una part: Can Ricart al Poblenou i Can Batlló a Sants.

L'antic recinte de Can Ricart, objecte de lluites urbanes per tal que no fos enderrocat, ha estat durant anys la seu d'Hangar, centre per a la creació i l'experimentació; i està a punt d'iniciar la seva transformació per esdevenir la seu de la Casa de les Llengües. A finals del 2010 començaran, per fi, les obres de la Casa de les Llengües, seguint el projecte de rehabilitació i reconversió de Miralles-Tagliabue (EMBT, Enric Miralles - Benedetta Tagliabue) que van guanyar el concurs convocat a l'efecte l'any 2007.

La història recent de la lluita per salvar Can Ricart s'ha convertit en un dels fets més emblemàtics dels conflictes i desacords a la Barcelona postolímpica i postfòrum. El resultat final, aconseguit *in extremis* amb la intervenció de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, ha significat un acord possible entre tots els agents que van intervenir-hi i van proposar diferents alternatives: l'Ajuntament, els propietaris i els veïns amb la col·laboració dels tècnics i activistes. Els que van perdre totalment van ser els 250 petits empresaris i treballadors que van ser desallotjats el 2006.

El conjunt dels edificis històrics de Can Ricart té un interès especial, ja que és el millor reflex de l'estat de l'arquitectura catalana a mitjan segle XIX. De tota manera és clau entendre que hi ha dues fases ben diferenciades: la intervenció inicial de Josep Oriol i Bernadet,

dins de l'herència tardana del neoclassicisme, i les ampliacions repetitives de Josep Fontseré i Mestres, ja dins de l'eclecticisme de la segona meitat del segle XIX.

En conjunt, Can Ricart no respon, com Ca l'Aranyó, a la tipologia típica de fàbrica «manchesteriana» de maó vist, de diverses plantes i un sistema repetitiu de columnes de ferro fos, sinó que és una aportació autòctona dels arquitectes catalans formats a Barcelona. Es tracta de l'esforç de projectar des d'un llenguatge tardoneoclàssic primer i eclecticista després, els equipaments del segle XIX, que no són ni monuments —feina exclusiva dels arquitectes acadèmics— ni els habitatges i edificis secundaris i agraris —feina dels mestres d'obres. Es va tractar de trobar la manera de projectar fàbriques i recintes industrials, hospicis, hospitals i hospitals mentals, mercats i escorxadors, etc.

Per tant, ha de quedar ben clar que a Can Ricart hi ha dos llenguatges totalment diferenciats: el tardoneoclassicisme de Josep Oriol i Bernadet i l'eclecticisme de Josep Fontseré.

Josep Oriol i Bernadet (1811-1860) es va formar a les Classes d'Arquitectura de la Junta de Comerç a la Llotja, amb Antoni Celles com a professor, va reva-lidar els estudis a Madrid el 1833, i era expert en geometria i dibuix lineal. Per aquestes raons adopta una fenestració d'arrel classicista i àulica en el primer edifici, en forma de T i amb fort caràcter representatiu referent als camps

d'assecat dels teixits: la imatge que durant dècades apareix com a emblemàtica de Can Ricart.

Format dècades més tard, en un ensenyament més historicista i de lògica reproductiva i industrial, Josep Fontseré (1829-1897), que s'havia titulat com a arquitecte el 1853, utilitzava recursos tecnològicament més avançats, amb estructures lleugeres de ferro fos, i estava ja lluny del neoclassicisme en què s'havien format els primers deixebles d'Antoni Celles, com Josep Casademunt, Francesc Daniel Molina i Casamajó, Francesc Vila, Josep Buxareu, Miquel Garriga i Roca, Antoni Rovira i Trías, Josep Oriol Mestres i Esplugues i Josep Oriol i Bernadet. Fontseré, format en la línia d'Elias Rogent, mestre d'Antoni Gaudí, va desenvolupar un llenguatge ornamental, basat en la tectònica dels materials i nodrit d'un obert repertori eclèctic.

I es manté com a gran assignatura pendent, des de fa molt temps, el cas de Can Batlló a La Bordeta, al barri de Sants. Des de fa molts anys hi ha un gran projecte de construcció d'habitatges de l'empresa Gaudir, formada per antics propietaris, la família Muñoz Ramonet, previ enderroc d'una gran part del conjunt, dins del Pla Especial de Reforma Urbana de Can Batlló i de l'antiga estació de Magòria. Una petita part d'aquest conjunt monumental, amb una entrada en forma d'arc de triomf i un pòrtic amb pilastres a l'entrada de la nau principal, se salvaria com a seu d'organismes oficials de la Generalitat

de Catalunya. La reivindicació veïnal se centra a salvar més patrimoni industrial; poder accedir a l'espai públic, avui en desús; i que es desenvolupin zones verdes i equipaments útils per al barri, com un viver de cooperatives, un centre de recursos i un centre de reciclatge.

Queden exemples pendents de projectes definitius, com la transformació dels magnífics edificis racionalistes dins de l'àrea de l'antiga fàbrica SEAT a la Zona Franca, o els futurs usos culturals d'una part de la gran fàbrica de cerveses Damm, al carrer Rosselló, que ocupa una illa completa de l'Eixample, a prop de la Sagrada Família i l'Hospital de Sant Pau.

La fàbrica Damm té una morfologia fabulosa de gran castell, amb patis, tor-

res i pinacles, que s'assemblen molt a la Farinera Balcells de Tàrraga. August Kuentzmann Damm es va instal·lar a Barcelona el 1876 i la fàbrica Damm es va instal·lar on el 1905 s'havia construït la fàbrica de cerveses La Bohèmia. La que va ser la gran nau transparent d'embotellament, a l'altra banda del carrer Rosselló, es va enderrocar per a fer-hi pisos i en queda, com a record, l'interior d'illa obert al públic i dedicat a Montserrat Roig. Una part de l'edifici, la sala noble, amb els recipients de coure, ha estat acuradament restaurada i, al seu soterrani, es va instal·lant un museu sobre la història de la marca. A la fàbrica s'organitzen tot tipus d'esdeveniments, especialment concerts musi-

cals. La resta del conjunt continua funcionant com a seu actual de la Damm, a l'espera d'un acord amb l'Ajuntament per reconvertir-ho tot en edifici públic.

El que queda ben clar, però, és el paper clau que l'arquitectura industrial remodelada, encara que molta hagi desaparegut, ha tingut i té a la ciutat com a reserva d'espai, per a fer-hi parcs o equipaments, reserva de naus i pisos per a nous usos contemporanis; en definitiva, reserva d'imaginació i de futur. Hem d'agrair a la generositat d'aquesta arquitectura funcional i poc monumental la seva disponibilitat de grans espais per a uns nous usos tan vitals: per a l'art i la cultura, el treball, l'estudi i la creació. 